

۵- اختصار الکلیات من کتاب القانون، رفیع الدین ابو حامد عبدالعزیز الجبلی متوفی ۶۴۱ ق.

۶- شرح الکلیات من کتاب القانون، ابن القف کرکی متوفی ۶۸۵ ق.^۱

مهمترین شرح‌های قانون همان بوده که قطب‌الدین شیرازی در دسترس داشته و آن عبارت بود از شرح ابن جمیع متوفی ۵۹۴ و فخررازی متوفی ۶۰۶ و سامری متوفی ۶۸۱ و ابن نفیس متوفی ۶۸۷.

در شبه قاره هند و پاکستان کتاب قانون مورد پذیرش پزشکان و داروشناسان قرار گرفت و شروح و حواشی و تعلیقاتی بر آن نگاشته گردید که پروفیسور ظل‌الرحمن همه آنها را در طی کتابی که ترجمه فارسی آن در کنگره همدان به وسیله انجمن آثار و مفاخر فرهنگی عرضه می‌گردد، یاد کرده است.

از مهمترین شرح‌هایی که در شبه قاره هندوستان مورد توجه و عنایت قرار گرفته، شرح کلیات قانون محمد بن محمود آملی است که همراه با شرح حکیم علی گیلانی که جزء اول آن به صورت سنگی به وسیله چاپخانه کاشی رام در لاهور چاپ شده است. مؤلف کتاب در آغاز اشاره به اهمیت کتاب قانون می‌کند و پس از یاد کردن از شرح‌های امام فخررازی و افضل‌الدین خونجی و ابن نفیس قرشی، شرح قطب‌الدین شیرازی را بدین گونه توصیف می‌نماید: «اجتمع عنده مما يتعلق بكل الكتاب ما لم يجتمع عند أحد من الأصحاب، و اشتغل ببسطه و حلّه و سعی فی استخراج لثه من قشره. والحقّ أنّه - رحمه الله - قید ما کان مرسلًا و فضل ما کان مجملًا و حلّ ما وجده ملغزًا و بسط ما ظنّه موجزًا و بالغ فی ردّ الاعتراضات و سدّ أبواب المعارضات»

از ابن سینا کتابهای فراوانی در پزشکی باقی مانده که برای آشنایی و دسترسی به آنها

۱. مختصر تاریخ الطبّ العربی، ج ۱، ص ۵۵۹.

چنانکه پیش از این یاد شد می‌توان از فهرست فنواتی و یحیی مهدوی استمداد جست؛ ولی مناسب است که از ارجوزه این‌سینا در طب یاد کرد که او در آن از ذوق شعری خود کمک گرفته و مسائل پزشکی را برای سهولت یادگیری متعلمان و دانشجویان به سلک نظم درآورده است.

این‌سینا برای آنکه نشاطی برای دانشجویان پزشکی به وجود آورد و حفظ مطالب آن را بر آنان آسان گرداند، همه ابواب پزشکی را به نظم درآورد. این منظومه که مشتمل بر ۱۳۲۶ بیت است در بحر رَجَز سروده شده و از همین جهت به نام الارجوزه فی الطب خوانده شده است. این کتاب که ابن‌رشد اندلسی آن را با عبارت: «المیسر للحفظ و المنشط للنفس» توصیف می‌کند مورد توجه دانشمندان شرق و غرب قرار گرفت؛ چنانکه ترجمه لاتینی آن شش بار طی سال‌های ۱۵۲۲ تا ۱۶۴۹ در شهرهای مهم اروپا و متن عربی در سال ۱۸۲۹ در کلکته و در سال ۱۸۴۵ در لکنهو چاپ و منتشر گردید. بهترین چاپ ارجوزه چاپی است که در آن متن عربی همراه با ترجمه لاتین قرن سیزدهم و ترجمه فرانسه در سال ۱۹۵۶ در پاریس چاپ شده است. این چاپ به کوشش مرکز ملی تحقیقات عالی فرانسه C.N.R.S و حکومت الجزایر منتشر گردیده است. این‌سینا در تعریف و تقسیم طب، کتاب خود را چنین آغاز می‌کند:

الطَّبُّ جِفْظُ صِحَّةٍ بُرءُ مَرَضٍ   مِنْ سَبَبٍ فِي بَدَنِ عَنَّهُ عَرَضُ
قِسْمَتُهُ الْأُولَى لِعِلْمٍ وَعَمَلٍ   وَالْعِلْمُ فِي ثَلَاثَةٍ قَدِ اكْتَمَلَ

(پزشکی عبارتست از نگهداری تندرستی و بهبود بخشیدن بیماری که از سبب و عرضی بر بدن وارد آمده. تقسیم آغازین آن به علمی و عملی برمی‌گردد و علم آن در سه بخش کامل می‌شود.)

او در این ارجوزه مانند سایر کتابهای پزشکی اسلامی پس از تقسیم پزشکی به نظری و عملی به ذکر طبیعیات، یعنی ارکان و مزاج‌ها و اخلاط و اعضا و قوی و ارواح و افعال می‌پردازد و از عناصر ضروری برای حفظ تندرستی یعنی هوا و خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها

و حرکت و سکون و خواب و بیداری و استفراغ و احتقان بحث می‌کند و انواع بیماری‌ها و داروها و درمان آنها را بیان می‌نماید.

در اهمیت ارجوزه ابن سینا همین بس که ابن رشد فیلسوف و پزشک اندلسی متوفی ۵۹۵ هجری آن را شرح کرده و این شرح در سال ۱۲۸۴ میلادی به وسیله یکی از استادان دانشکده پزشکی مون پولیه فرانسه به زبان لاتین ترجمه شده است. متن عربی شرح ابن رشد در سال ۱۴۱۷ ه. ق / ۱۹۹۶ م. به وسیله دانشگاه قطر چاپ و منتشر شده است. پس از ابن رشد حدود نه شرح دیگر بر ارجوزه ابن سینا نگاشته گردید که در مقدمه شرح ابن رشد نام نویسندگان آنها یاد شده است.

گذشته از این ارجوزه معروف، ارجوزه‌های دیگری نیز به ابن سینا نسبت داده شده؛ از جمله: ارجوزه در تشریح، ارجوزه در مجریات طبی، ارجوزه در فصول چهارگانه، ارجوزه در وصیتهای پزشکی که تفصیل این ارجوزه‌ها در کتاب مؤلفات ابن سینا به وسیله جورج فنواتی یاد گردیده است.

ابن سینا هرچند کتابهای مهم خود همچون شفا و نجات و اشارات را در فلسفه و قانون و ارجوزه را در طب به زبان عربی یعنی زبان علمی حوزه‌های اسلامی نوشت و همین موجب گردید که آثار او در شرق و غرب عالم سیر کند «وَسَارَ مَسِيرَ الشَّمْسِ فِي كُلِّ بَلَدَةٍ»، در عین حال او زبان مادری خود را مغفول نهاد و آثاری از او به این زبان باقی مانده است که مهمترین آنها دانشنامه علائی است که مشتمل بر جمیع اجزای فلسفه یعنی منطق و الهیات و طبیعیات و ریاضیات می‌شود. او این کتاب را هنگام اقامت خود در اصفهان نگاشته و به نام علاءالدوله ابن کاکویه موسوم و به او تقدیم داشته است. ارزش این کتاب در این است که شیخ مصطلحات فارسی را در برابر اصطلاحات عربی به کار برده و ثابت کرده است که برخلاف عقیده برخی که می‌گفتند زبان فارسی زبان علم نیست، بازبان فارسی هرگونه علمی را می‌توان بیان و بررسی کرد. در سال ۱۳۳۱ شمسی

مطابق با ۱۳۷۱ قمری که مقدمات کنگره بین‌المللی ابن‌سینا در ایران فراهم می‌شد، مجموعه آثار فارسی ابن‌سینا از جمله دانش‌نامه علائی به وسیله انجمن آثار ملی چاپ و منتشر گردید که اکنون همه آنها نایاب است.

اکنون که کنگره بین‌المللی دیگری درباره ابن‌سینا در همدان یعنی جایی که چراغ زندگی مادّی او خاموش گشت تحت اشراف و نظارت دانشگاه بوعلی‌سینای همدان و انجمن آثار و مفاخر فرهنگی با مساعدت و حمایت: ۱-وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، ۲-وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، ۳-وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۴-استانداری همدان، ۵-فرهنگستان علوم پزشکی، ۶-دانشگاه پیام نور منطقه ۶ کشور، ۷-اداره کل فرهنگ و ارشاد اسلامی همدان، ۸-فرمانداری همدان برگزار می‌شود، مناسب دانسته شد که این مجموعه فارسی هر چند در انتساب برخی از آنها به شیخ مورد تردید است، همزمان با چاپ کتابهای دیگر و مجموعه مقالات کنگره چاپ و منتشر شود و در اختیار اهل علم قرار گیرد. این مجموعه عبارتند از:

- ۱- الهیات دانشنامه علائی ۲- طبیعیات دانشنامه علائی ۳- منطق دانشنامه علائی ۴- ترجمه فارسی اشارات و تنبیهات ۵- رساله نفس ۶- رساله جودیه ۷- پنج رساله در لغت و تفسیر برخی از سُور قرآن ۸- رساله در حقیقت و کیفیت سلسله موجودات ۹- ظفرنامه ۱۰- رگ‌شناسی ۱۱- کنوز المعزّمین ۱۲- قراضه طبیعیات ۱۳- جشن نامه ابن‌سینا و علاوه بر اینها دو کتاب عربی هم به این مجموعه اضافه گردیده است: ۱۴- الاسؤلة والاجوبة (پرسش و پاسخ میان ابوریحان و ابن‌سینا و دفاع فقیه معصومی از ابن‌سینا) ۱۵- شرح الهیات کتاب شفا از ملامهدی نراقی از روی نسخه به خط مؤلف. گذشته از کتابهای یاد شده قرار است که شرح کلیات قانون ابن‌سینا از قطب‌الدین شیرازی بر پایه نسخه‌های خطی کتابخانه بوعلی‌همدانی و کتابخانه بادلیان اصفورد در همین مجموعه چاپ و منتشر گردد.

در پایان بر خود لازم می‌داند این ابتکار دانشگاه بوعلی همدان را در زنده گردانیدن نام و آثار این حکیم و طبیب بزرگ ایرانی در این برهه از زمان که دیگران می‌کوشند او را به خود منسوب دارند، تبریک بگویند و توفیق اولیای این کنگره را که اکنون دست‌اندرکار مقدمات آن هستند تا در آغاز شهریور ۱۳۸۳ یعنی روز بزرگداشت ابوعلی سینا، روز پزشک برگزار گردد از خداوند بزرگ خواهان است. بسمه تعالی و کرمه.

منابع و مأخذ

۱. الاسفار العقلية، صدرالدين شيرازي، بيروت، ۱۹۸۱ م.
۲. بغية الوعاة، سيوطي، قاهره، ۱۳۲۶ ق.
۳. ترجمة تاريخ الحكماء، قفطي، تهران، ۱۳۴۷ ش.
۴. ترجمة تاريخ حكماء الاسلام، بيهقي، دمشق، ۱۳۶۵ ق. / ۱۹۶۴ م.
۵. ترجمة رشف النصائح الايمانية في كشف الفضائح اليونانية، به اهتمام نجيب مایل هروي، تهران، ۱۳۶۵.
۶. جوامع علم الموسيقى، ابن سينا.
۷. چهار مقاله، نظامی عروضی، لیدن، ۱۳۲۷ ش. / ۱۹۰۹ م.
۸. دائرة المعارف بزرگ اسلامي، زير نظر سيد كاظم بجنوردی، ج ۲، تهران، ۱۳۶۸.
۹. السبع الشداد، ميرداماد، چاپ سنگي، ۱۳۱۷ ق.
۱۰. شرح غررالفرائد يا شرح منظومة حكمت سبزواری، تهران، ۱۳۴۸ ش.
۱۱. شرح کلیات القانون، قطب‌الدين شيرازي، بادليان، شماره ۲۶۳. Hant
۱۲. صون المنطق والكلام عن المنطق والكلام، تحقيق على سامي النشار، قاهره.
۱۳. قبسات، ميرداماد، تهران، ۱۳۵۶ ش.
۱۴. الكامل في التاريخ، ابن الاثير.
۱۵. كتاب الكندي في الفلسفة الاولي، رسائل الكندي الفلسفية، قاهره، ۱۳۶۹ ق. / ۱۹۵۰ م.
۱۶. المباحثات، ابن سينا، در كتاب ارسطو عند العرب، عبدالرحمن بدوي، قاهره، ۱۹۷۴ م.
۱۷. المباحثات، ابن سينا، قم، ۱۴۱۳ ق. / ۱۳۷۱ ش.
۱۸. مختصر تاريخ الطب العربي، كمال الشامرائي، بغداد، ۱۹۸۴ م.
۱۹. مطالعاتی درباره طب اسکندرانی در دوره متأخر، تمكين Temkin Owsei، مجله تاريخ

- پزشکی، شماره ۳، سال ۱۹۳۵ م.
۲۰. المعبر، ابوالبرکات بغدادی، حیدرآباد، ۱۳۵۳ هـ.ق.
۲۱. مفاتیح الغیب، صدرالدین شیرازی، تهران، ۱۳۶۳ هـ.ش.
۲۲. مقدمه شرح ارجوزه طیبه ابن سینا، انتشارات دانشگاه قطر، ۱۹۹۶ م.
۲۳. مقدمه کتاب الشفاء، المنطق، المدخل، قاهره، ۱۹۵۲ م.
۲۴. منطق المشرقین، ابن سینا، قاهره، ۱۹۱۰ م.
۲۵. نزهه الارواح، شهرزوری، حیدرآباد، ۱۹۷۶ م.

بنام خدا

۱ - دانشنامه علائی

نام کتاب

ابن سینا خود در متن دانشنامه نامی برای این کتاب یاد نکرده است ، اما شاگرد و ندیم وی عبدالواحد محمد جوزجانی که پس از مرگ شیخ دانشنامه را تدوین کرده است در مقدمه بخش ریاضی گوید^۱ : « واز بزرگ تصانیف او (ابن سینا) دانش نامه علائی است ... »

شهمردان بن ابی الخیر رازی^۲ در نزهت نامه علائی - که بنام علاءالدوله ابو کالیجار تألیف شده^۳ - آرد^۴ : « خواجه رئیس بوعلی سینا ... بحکم فرمان دانشنامه علائی ساخت . »

موفق الدین ابوالعباس احمد بن القاسم بن خلیفه بن یونس سعدی خزرچی معروف بابن ابی اصیبعه (۶۰۰ - ۶۶۸ هـ .) در « عیون الانباء فی طبقات الاطباء » ، در زمره تصنیفهای شیخ رئیس آورده^۵ : « کتاب دانش مایه ۶۰۰ العالئی بالفارسیه ، صنفه لعلاءالدوله بن کاکویه باصفهان . » قطب الدین محمد بن ضیاء الدین مسعود شیرازی (۶۳۴ - ۷۱۰) در

- ۱ - نقل از نسخه خطی مجلس شورای ملی (مج) . ۲ - مؤلف کتاب مشهور « روضه المنجمین » . ۳ - رک : فهرست کتب خطی کتابخانه مجلس شورای ملی ج ۲ . تهران ۱۳۱۱ ص ۴۹۰-۹۲ . ۴ - نسخه کتابخانه مجلس شورای ملی شماره ۷۸۴ (فهرست) و شماره ثبت دفتر ۹۰۴۲ ، ص ۱۴ (اصل شماره صفحه ندارد) . ۵ - عیون الانباء باهتمام امرؤ القیس بن الطحان (اگوست مونر) چاپ مطبعة الوهبیه مصر ، طبع اول ج ۲ سال ۱۲۹۹ هجری قمری ص ۱۹ . ۶ - چنین است در اصل .

مقدمه دانشنامه علائی (علم برین)

« درة التاج لغرة الدباج » نسخه موزه بریتانیا^۱، کتاب مورد بحث بنام « دانشنامه علائی » یاد شده است^۲.

مصطفی بن عبدالله مشهور بحاجی خلیفه و کاتب چلبی (۱۰۰۴ - ۱۰۶۷) در « کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون » آورده^۳: « دانش نامه - فارسی مختصر للشیخ الرئیس ابن سینا، اشار فیہ الی مباحث الحکمة والمنطق. »
و همین مؤلف در جای دیگر نوشته^۴: « کتاب العلائى - للشیخ الرئیس ابی علی حسین بن عبد الله بن سینا ... »

در نسخه دانشنامه متعلق باقای اقبال آشتیانی، در عنوان بخش منطق نوشته شده: « دانشنامه علائی للشیخ »^۵. در عنوان بخش منطق نسخه (مج) آمده: « منطق دانشنامه » و در عنوان بخش الهی آن: « الهی دانشنامه » و در عنوان بخش طبیعی: « طبیعی دانشنامه » و در عنوان بخش هندسه: « هندسه دانشنامه » و در عنوان هیأت: « هیأت دانشنامه » و در عنوان ارنماطیقی: « ارنماطیقی دانشنامه » و در عنوان موسیقی: « موسیقی دانشنامه ». در پایان همین بخش در نسخه مزبور نوشته شده: « تمام شد کتاب دانش نامه علائی، هر دو مجلد بتوفیق خدای عزّ وجلّ ... »

در عنوان منطق از نسخه (طم) آمده^۶: « فنّ منطق از کتاب دانش نامه شیخ الرئیس شیخ ابوعلی سینا... » و در پایان آن بخش: « منطق علائی، تمت » و در عنوان قسمت الهی همین نسخه: « حکمت علائی بوعلی » و در پایان این

۱ - نشانه 7694 . Add ورق 18 b . ۲ - رك : فهرست نسخ فارسی موزه بریتانیا . ریو . ج ۲ ص ۴۳۸ ستون ۱ . ۳ - کشف الظنون ج ۱ ، چاپ دوم استانبول ۱۹۴۱ میلادی = ۱۳۶۰ هجری قمری ستون ۷۲۹ .

۴ - ایضاً ج ۲ چاپ دوم استانبول ۱۹۴۳ میلادی = ۱۳۶۲ هجری قمری ستون ۱۴۴۰ .

۵ - رك : دانشنامه علائی . بخش طبیعی مصحح آقای مشکوة ، چاپ انجمن آثار ملی ص ۱ ح ۱ .

۶ - راجع به نشانه های نسخه ها ، رك : پایان مقدمه حاضر .

نام کتاب

بخش ۱: « تمام شد الهیات حکمت علائی » و در عنوان طبیعی آن: « فنّ حکمت طبیعی از کتاب دانش نامه علائی از مصنفات شیخ الرئیس ». در ظهر نسخه دانشنامه متعلق بموزه بریتانیا^۲ نام این کتاب « حکمت علائی » ثبت شده^۳ و در نسخه دیوان هند (لندن) نام آن بعنوان کلی « اصول و نکات علوم خمسّه حکمیّه » یاد شده است^۴. و در فهرست نسخ کتب خانه آصفیه (هند) نام کتاب « حکمت علائی موسوم به مایه دانش » آمده^۵. بنا بر آنچه گفته شد در غالب مآخذ نام کتاب را « دانش نامه » ضبط کرده اند، فقط در عیون الانباء - آنهاهم با احتمال قوی بر اثر تصرّف ناسخ - نام آن « دانش مایه » آمده است^۶.

بقول ریو^۷ عبدالواحد جوزجانی شاگرد و ندیم شیخ پس از مرگ او دانشنامه را تدوین و نام « دانشنامه علائی » بدان داده است.

« حکمت علائی » در حقیقت نام کتاب نیست، بلکه عنوانی است حاکی از موضوع کتاب با نسبت بمتحف به؛ « کتاب العلائی » هم عنوانی کلی ترست با نسبت مزبور؛ و « اصول و نکات علوم خمسّه حکمیّه » فقط عنوانی است متّخذ از پنج بخش موضوع کتاب.

۱- رک: ص ۱۶۵ کتاب حاضر، ج. ۲ - بشماره Or. 16/830

۳- Charles Rieu, Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. London. vol. II. p. 438.

۴ - Ch. Rieu, Supplement to the Catalogue of the arabic Manuscripts in the British Museum, London 1894, p. 559.

ورک: عنوان (نسخ خطی) شماره ۱۵ در همین مقدمه.

۵ - فهرست کتب خانه آصفیه ج ۲. مطبع اختر دکن (حیدرآباد ۱۳۳۳ قمری ص ۱۲۲۰).

۶ - و شاید در نسخه کتب خانه آصفیه « مایه دانش ».

۷- فهرست نسخ فارسی موزه بریتانیا. ریو. ایضاً ج ۲ ص ۴۳۳ - ۳۴.

مقدمه دانشنامهٔ علائی (علم برین)

اما « علائی » درین نامها نسبت است به « علاء » و مراد علاء الدوله ابو جعفر محمد بن دشمنزیار بن کاکویه (۳۹۸ - ۴۳۳) پادشاه معاصر شیخ الرئیس که کتاب مورد بحث بدو انتحاف شده .

انتحاف کتاب

ابن سینا در مقدمهٔ دانشنامهٔ آرد^۱ : « فرمان بزرگ خداوند ما - ملك عادل مؤید منصور ، عضدالدین علاء الدوله و فخر المله و تاج الأئمه^۲ ابو جعفر محمد بن دشمنزیار ، مولی امیر المؤمنین ، زندگانش در ازباد ، و بخت پیروز ، و پادشاهش برافزون - آمد بمن بنده و خادم در گاهِ وی - که یافته ام اندر خدمت وی همهٔ کامهای خویش از ایمنی و بزرگی و شکوه و کفایت و پرداختن بعلم و نزدیک داشتن - که باید مر خادمان مجلس وی را کتابی تصنیف کنم بیارسی دری ... »

زمان تألیف

و پیداست که شیخ دانشنامه را در ایام اقامت خویش باصفهان بین سال ۴۱۲ و ۴۲۸ تصنیف کرده ، زیرا وی پس از فوت شمس الدوله و جلوس پسرش سماء الدوله (۴۱۲ هـ) باصفهان رفت و تا پایان عمر (۴۲۸ هـ) در منادمت علاء الدوله بسربرد .

سبب تألیف

در سبب تألیف کتاب ، شیخ تنها بذکر صدور فرمان علاء الدوله اکتفا کرده است^۳ ، اما شهرمدان بن ابی الخیر (مذکور) در نزهت نامهٔ علائی ، این مطلب را آشکار میسازد ، وی گوید^۴ :

۱- دانشنامهٔ علائی . بخش منطق مصحح آقای مشکوة ص ۱-۲ .

۲- تاج الامه (دانشنامه . مصحح آقای خراسانی . تهران ۱۳۱۰ ص ۱) .

۳ - دانشنامهٔ علائی . بخش منطق مصحح آقای مشکوة ص ۱ - ۲ و رك : عنوان

« انتحاف کتاب » در همین صفحه . ۴ - نسخهٔ کتابخانهٔ مجلس شورای ملی ص ۱۴ .

سبب تألیف - بخشهای کتاب

« و شنیدم که خداوند ماضی علاء الدوله قدس الله روحه - و بقاء دولت خداوند باد جاودانه پاینده و باقی باد! - خواجه رئیس بوعلی سینا را گفت: « اگر علوم اوایل بعبارت پارسی بودی، من توانستم دانستن. » و بدین سبب بحکم فرمان دانشنامه علائی ساخت، و چون پرداخت و عرضه کرد، از آن هیچ در نتوانست یافتن. »

بخشهای کتاب ابن سینا در مقدمه کتاب گوید^۱ :

« ... کتابی تصنیف کنم بیارسی دری که اندر وی اصلها و نکته‌های پنج علم از علم‌های حکمت پیشینگان گرد آورم، بغایت اختصار :

یکی علم منطق، که وی علم ترازوست،

و دوم علم طبیعیات، که علم آن چیزهاست که بحسب بشاید دیدن،

و اندر جنبش و گردش اند،

و سوم علم هیأت و نهاد عالم و حال صورت جنبش آسمانها و ستارگان،

چنانکه باز نموده اند که چون بشایست حقیقت آن دانستن،

و چهارم علم موسیقی و باز نمودن سبب ساز و ناساز آوازه و نهادن لحنها،

و پنجم علم آنچه بیرون از طبیعت است.

اما مؤلف در تدوین مباحث کتاب ترتیب فوق را ملحوظ نکرده است.

در نسخه‌های کامل دانشنامه برین پنج، هندسه و ارثماطیقی را افزوده اند

و ترتیب علم‌های مذکور درین نسخه‌ها چنین است :

منطق، علم برین (الهیات)، علم زیرین (طبیعیات)، هندسه، هیأت،

۱ .. دانشنامه . بخش منطق . مصحح آقای مشکوة ص ۲-۳ .

مقدمه دانشنامهٔ علانی (علم برین)

ارنماتیقی و موسیقی^۱.

شیخ در آغاز منطق دانشنامه گوید^۲: « وچنان اختیار افتاد که چون پرداخته آید از علم منطق، حیلۀ کرده آید که آغاز از علم برین^۳ کرده شود، و بتدریج بعلمهائِ زیرین^۴ شده آید بخلاف آنکه رسم و عادت است. »
و هم در مقدمهٔ بخش الهی آرد^۵:

« این پاره از این علم که اندر توحید نگردد و را خاص^۶ علم الهی خوانند و علم ربوبیت گویند، و اصلهای همهٔ علمها اندر این علم درست شود و این علم را با آخر آموزند، هر چند بحقیقت اول است، ولیکن ما جهد کنیم که باول آموزانیم و لطفی بجای آوریم تا مفهوم کنیم بنیروی خدای تعالی جلّ جلاله. »

اما از هفت علم مسطور در نسخه‌های کامل دانشنامه، فقط سه بخش اول - یعنی منطق، الهی و طبیعی - بقلم خود شیخ است و بقیه را پس از مرگ وی، خواجه عبدالواحد محمد جوزجانی فراهم آورده است. در مقدمهٔ بخش ریاضی دانشنامه چنین آمده^۶:

« چنین گوید خواجه بزرگوار عبدالواحد محمد جوزجانی رحمة الله علیه که آنگاه که مرز بخدمت خواجه رئیس قدس الله روحه بودم، حریص بودم بر جمع کردن تصانیف او و بدست آوردن آن، زیرا که خواجه رئیس را عادت چنان بود که آنچه تصنیف کردی بدان کس دادی که از او خواسته

۱ - مقایسه شود بانسخهٔ (مج) (= مجلس شورای ملی). ۲ - دانشنامه. منطق مصحح آقای مشکوة ص ۳ - ۴. ۳ - یعنی علم الهی. ۴ - یعنی علوم طبیعی. ۵ - رك: كتاب حاضر ص ۸. ۶ - نقل از نسخهٔ (مج) (= مجلس شورای ملی).

بخشهای کتاب - تعدد دانشنامه

بودی و از بهر خویش نسخه نگرفتی، و از بزرگ تصانیف او دانش نامه
علائی است، و آنچه در او از ریاضیات بگرد ضایع شده بود و بدستم نیفتاد
و مرا دشوار آمد تا تمامی این کتاب، ولیکن از رسالتها که خواهی کرده
بود درین باب رسالتی داشتم که در اصلهء هندسه کرده بود و درو چندانی
یاد کرده بود ازین علم که هر که آن بدانند راه یابد بدانستن مجسطی،
و این رسالت چون مختصریست از کتاب اوقلیدس، و جای جای درو راه عمل
درست رفته است و بدان راه بدید کرده است، و رسالتی دیگر نیز داشتم (که)
در دانستن رصدهاء کلی کرده است و شناختن ترکیب افلاک، و این چون
مختصریست از کتاب مجسطی، رسالتی دیگر داشتم در علم موسیقی مختصری
از آن، ولیکن در علم ارثماطیقی چیزی نداشتم از تصانیف او مختصر. پس
من از کتاب ارثماطیقی که او کرده است از جمله کتاب شفاچندان برچیدم
از مسئلهء او که بدان علم موسیقی (ظ: ارثماطیقی) در توان یافتن، و این
رسالتها پیداری دری کردم و بدین کتاب پیوستم تا کتاب تمام گردد..^۱

۲ = تعدد دانشنامه

رساله ای در منطق بنام « دانشنامه علائی » یا « رساله العلائیّه »
در دست و نسخه هایی از آن در کتابخانه های استانبول محفوظست بنشانهای ذیل:
احمد ۳۴۴۷/۸۱؛ ایا صوفیه ۲۵۳۰ و ۲۵۳۱ و ۴۸۲۹/۱۷؛ حمیدیّه
۱۴۴۸/۴؛ نور عثمانیه ۲۷۴۸/۱.

۱ - ریو در فهرست نسخه های فارسی موزه بریتانیا ج ۲ ص ۴۳۳، بنقل از بخش ریاضی
دانشنامه نسخه 16/830 Or. موزه مزبور ملخص عبارات فوق را آورده است.
۲ - مباحث این موضوع با راهنمایی دوست دانشمند آقای دکتر یحیی مهدوی استاد
فلسفه دانشکده ادبیات تحقیق و تدوین شده است.

مقدمه دانشنامهٔ علائی (علم برین)

يك نسخه ازین رساله هم در کتابخانهٔ مجلس شورای ملی بشماره ۱۰۸ (فهرست کتب خطی . ج ۲ . تهران ۱۳۱۱ ص ۵۴) و شمارهٔ ثبت دفتر ۴۱۴۲ موجود است . درین نسخه ، رسالهٔ منطق مورد بحث با ترجمهٔ فارسی الهیات و طبیعیات کتاب اشارات (ابوعلی) در يك مجلد گرد آمده . مرحوم اعتصام‌الملک در مجلد دوم فهرست کتابخانهٔ مجلس در شرح نسخهٔ شماره ۱۰۸ چنین نوشته اند ^۱ :

« اشارات و تنبیهات - از تصانیف جلیلهٔ ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا ، مشتمل بر ده نهج در علم منطق و ده نمط در حکمت . این نسخه بزبان پارسی است و ترجمت آنرا بانوری نسبت کرده اند . انتساب ترجمه بانوری اگرچه مسلم و محقق نیست و در فهارس اروپائی اشارتی که مؤید این سخن باشد نیافتیم ، مع هذا فصاحت و شیوائی بیان باهمیت نسخه گواهی میدهد .

آغاز جزء اول : « سپاس مرخدای را که هستی همهٔ حقائق از اوست ، و درود بر پیغمبران و پاکان و گزیدگان او . »

آغاز جزء دوم : « سپاس آن خدای را که آفرید گارجهانست ، و بخشندهٔ عقل و جانست ، بهترین چیزی که عاقل اختیار کند و در آن رنج برد شناخت باری جل جلاله است . . . »

مترجم در جزء اول ده نهج را بهفتاد و دو فصل مبدل داشته و در جزء ثانی ترتیب اصلی را حفظ کرده است .

تاریخ کتابت ۱۳۴۲ ، خط نسخ ریز ، صفحه ۲۴ سطر ، قطع وزیری

۱ - فهرست کتب خطی مجلس . ج ۲ ص ۵۴ .

دانشنامهٔ علائی . علم برین . دیباچه ۱

تعدد دانشنامه

طول ۱۴ سانتیمتر، عرض ۷، عدد اوراق ۱۱۸ (شماره ثبت ۴۱۴۲). « این نسخه را مرحوم عبرت نائینی بخط نستعلیق خوش و بدستور علامه علی اکبر دهخدا مؤلف « لغت نامه » نوشته است. جزء اول (که مورد بحث است) از صفحه ۱ تا صفحه ۹۵ و جزء دوم از صفحه ۹۶ ببعد را اشغال کرده است.

چون جزء دوم این نسخه شامل ترجمه الهیات و طبیعیات از کتاب اشارات شیخ است، نویسنده فهرست کتابخانه مجلس گمان برده که جزء اول نیز ترجمه منطق اشارات است. از تطبیق این نسخه با نسخه‌های استانبول^۱ آشکار می‌گردد که رساله منطق مزبور ربطی بمنطق اشارات ندارد و در انتساب آن بانوری نیز مجوزی نیست. در ظهر نسخه ایاصوفیه که بخط نستعلیق خوانا نوشته شده و گمان نمی‌رود جدیدتر از قرن نهم کتابت شده باشد، چنین ثبت شده: « هذا کتاب دانش نامه علائی من تألیف الشیخ الرئیس ابی علی سینا رحمه الله رحمة واسعة . »

اما این رساله منطق جز منطقی است که در نسخه‌های مشهور « دانشنامه علائی » ابن سینا آمده. اینک بخشهایی را از رساله مورد بحث از روی نسخه ایاصوفیه^۱ در متن و اختلافات را طبق نسخه مجلس شورای ملی در حاشیه نقل می‌کنیم و معادل آنها را هم از بخش منطق دانشنامه علائی ابن سینا برای مقایسه ثبت مینمائیم^۲.

۱ - که آقای دکتر مهدوی عکس برداری کرده اند.

۲ - در یک مورد که نسخه مجلس اصح بود برخلاف این ترتیب عمل کرده ایم.

مقدمه دانشنامه علائی (علم برین)

رساله مورد بحث چنین آغاز میشود :

« سپاس خدائی را^۱ که هستی همه حقایق ازوست و درود بر پیغامبر او محمد مصطفی صلی الله علیه که همه سعادت‌ها خلق در متابعت اوست^۲، بدانکه رستگاری مردم در شناخت خدای تعالی است و شناخت آفریدها^۳ اودر^۴ نیکو کاری و پرهیز کاری و هیچ چیز مردم را بهتر از رستگاری^۵ نیست. »
و دانشنامه علائی ابن سینا اینچنین شروع میشود :

« سپاس و ستایش مر خداوند آفریدگار بخشاینده خرد را، و درود بر پیامبر بر گزیده وی محمد مصطفی و بر اهل بیت و یاران وی. فرمان بزرگ خداوند ما، ملک عادل مؤید منصور... آمد بمن بنده... که باید که مر خادمان مجلس ویرا کتابی تصنیف کنم^۶. »

در رساله مورد بحث پس از عبارتی که در فوق نقل شد و در مدخل منطق چنین آمده :

« و رسیدن بدانست و بگردار نیک و بی دانش بگردار نیک هم تواند رسیدن^۷، که نیکی را بیشتر^۸ بیاید شناختن^۹، آنگاه بجای آوردن

- ۱ - نسخه مجلس : مر خدای را . ۲ - نسخه مجلس : و درود بر پیغمبران و پاکان و گزیدگان او (بجای ، و درود بر پیغامبر او ... متابعت اوست) . ۳ - نسخه مجلس : + و اما بعد . ۴ - نسخه مجلس : + دانستن حقیقت آفریدها او و در . ۵ - نسخه مجلس : از آلایش مقدمه طبیعت . ۶ - رک : دانشنامه . بخش منطق . مصحح آقای مشکوة ص ۱-۲ . ۷ - نسخه مجلس : نتوان رسید . ۸ - نسخه مجلس : بیشتر . ۹ - نسخه مجلس : شناخت .

تعدد دانشنامه

پس دانش^۱ بهمه حال می‌باید تا برستگاری توان رسیدن^۲، و چون^۳ دانش راه آمد^۴ بهترین چیزها که آدمی را تواند بودن^۴ و در اول آفرینش حاصل نیست و^۵ بعضی از آن بی رنج و اندیشه حاصل شود^۶، پس هر آینه مهمتر چیزی باشد که در حاصل کردنش عمر گذرانند، لیکن^۷ برخی هست که^۸ بی اندیشه حاصل آید و بعضی را ناچار باندیشه حاجت بود^۹، و آنچه باندیشه^{۱۰} حاصل شود دانسته‌ای خواهد که در و اندیشه کنند تا این نادانسته بدان اندیشه که در آن دانسته کنند دانسته شود، و از هر دانسته هر نادانسته (را) نتوان شناخت، بلکه هر نادانسته را^{۱۱} بدانسته‌ای که در خور او بود توان شناخت، و براهی^{۱۲} که شایستگی ندارد که آن و بدان دانسته^{۱۳} بدان نادانسته^{۱۴} رسند^{۱۵}... و منطق آن علم است که در و راه انداختن نادانسته بدانسته دانسته شود. پس منطق ناگزیر آمد بر^{۱۶} جوینده رستگاری^{۱۷}. و هر یکی ازین دو قسم دانش بر دو قسم است: یکی را بتازی تصور خوانند یعنی صورت چیزی دریافتن و معنی او در خاطر آوردن، چنانکه معنی مردم در خاطر آوری^{۱۸} و یا معنی آسمان و یا معنی^{۱۹} دیگر، بی آنکه هیچ دانشی

-
- ۱ - نسخه مجلس : دانستن . ۲ - نسخه مجلس : رسید . ۳ - نسخه مجلس : پس .
  - ۴ - نسخه مجلس : بود . ۵ - نسخه مجلس : و دانش بر دو قسم است (بجای : و در اول ... نیست و) . ۶ - نسخه مجلس : نشود . ۷ - نسخه مجلس : و (بجای : لیکن) . ۸ - نسخه مجلس : هست که . ۹ - نسخه مجلس : - و بعضی را ... حاجت بود . ۱۰ - نسخه مجلس : بی اندیشه . ۱۱ - نسخه ایاصوفیه : - را .
  - ۱۲ - نسخه مجلس : براهین . ۱۳ - نسخه مجلس : که بدو از آن دانسته .
  - ۱۴ - نسخه مجلس : + توان . ۱۵ - نسخه مجلس : رسید . ۱۶ - نسخه مجلس : آمد بر . ۱۷ - نسخه مجلس : + آمد . ۱۸ - نسخه مجلس : آری .
  - ۱۹ - نسخه مجلس : + چیزی .

مقدمه دانشنامهٔ علائی (علم برین)

دیگر با او بود. یکی را بتازی تصدیق خوانند، و پارسی تصدیق گرویدنست^۱ و این دانشی است که درو^۲ گرویدن و باور داشتن بود که فلان چیز هست^۳ یا نه، و یا چنین هست یا نه؟ ...»

و در آغاز منطق دانشنامهٔ ابن سینا چنین آمده^۴:

«باز نمودن غرض اندر علم منطق و فایده اندر وی - دانستن دو گونه است: یکی اندر رسیدن که بتازی تصوّر خوانند، چنانکه اگر کسی گوید «مردم» یا «پری» یا «فرشته» و هر چه بدین ماند، تو فهم کنی و تصوّر کنی و اندریابی.

و دوم گرویدن چنانکه بگروی که «پری هست» و «مردم زیر فرمانست» و هر چه بدین ماند، و این را بتازی تصدیق گویند ...»

در رسالهٔ مورد بحث آمده:

«^۵ پدید کردن اقسام لفظ - ^۶ لفظ بردو گونه است: یکی مفرد و یکی مرکب. لفظ مفرد آن بود که دلالت دارد بر معنی و هیچ جزو نبود او را که دلالت دارد بر هیچ چیز^۷ آنگاه که جزو این لفظ بود، چون «زمین» و «آسمان» و «مردم» که^۸ آسمان مثلاً دلالت دارد بر معنی او^۹، و هیچ جزو از او مثلاً «آس» و یا «مان» بر هیچ چیزی^{۱۰} در آن حال که جزو آسمان بود، دلالت نکند^{۱۱}. آری شاید که در حالی^{۱۲} دیگر چون آسمان نبود دلالت دارد ...»

-
- ۱ - نسخهٔ مجلس: کردنست. ۲ - نسخهٔ مجلس: در. ۳ - نسخهٔ مجلس: است.
 ۴ - رك: دانشنامه. منطبق مصحح آقای مشکوة ص ۵۵. ۵ - نسخهٔ مجلس: + اندر.
 ۶ - نسخهٔ مجلس: + بیاید دانستن که. ۷ - نسخهٔ مجلس: جزء. ۸ - نسخهٔ مجلس: و
 (بجای: که). ۹ - نسخهٔ مجلس: معنی. ۱۰ - نسخهٔ مجلس: چیز.
 ۱۱ - نسخهٔ مجلس: ندارد. ۱۲ - نسخهٔ مجلس: حال.

تعدد دانشنامه

در رسالهٔ منطق دانشنامهٔ ابن سینا چنین آمده^۱:

« دانستن لفظ مفرد و مرگب - باید که دانسته آید لفظ دو گونه بود: یکی را مفرد خوانند چنانکه گویی «زید» و «محمد» و چنانکه گویی «مردم» و «دانا» .

و یکی را مرگب و مؤلف خوانند چنانکه گویی «مردم داناست» یا گویی «مردم دانا» و تا حال لفظها مفرد دانسته نیاید، حال لفظها مرگب دانسته نیاید.»

از مقایسهٔ این عبارات کاملاً آشکار میشود که رسالهٔ مورد گفتگو بجز منطق دانشنامهٔ علائی تصنیف ابن سیناست.

اکنون باید دانست که رسالهٔ مورد بحث تألیف کیست؟ در متن این رساله در باب «پیدا کردن حد و رسم» این جمله آمده^۲:

« و آنکس که گفتست که حد مرگب بود از جنس و فصل، اگر برین وجه خواستست که ما گفتیم راست است، هر چند که در لفظش خلل بود، چنانکه ما در کتاب بصائر بیان کرده ایم^۳ . . . »

آقای دکتر مهدوی بنگارنده نوشته‌اند: «ظاهراً و شاید حقیقتاً مقصود کتاب بصائر التصیریه است از تألیفات ابن سهلان ساوی. بنابراین انتساب این رساله بشیخ الرئیس اشتباه است.»

قاضی زین الدین عمر بن سهلان ساوی (ساوجی) حکیم ایرانی قرن ششم و معاصر سلطان سنجر (۵۱۲ - ۵۴۸ قمری) است^۴. مولد او ساوه

۱ - دانشنامه . منطق مصحح آقای مشکوة ص ۱۱ . ۲ - از نسخهٔ اباصوفیه .
 (بقتل آقای دکتر مهدوی). ۳ - نسخهٔ مجلس (ص ۲۰) : - چنانکه . . . کرده ایم.
 ۴ - فهرست نسخ فارسی موزهٔ بریتانیا . ریو . ج ۲ ص ۴۳۹ ستون ۲ .

مقدمه دانشنامه علائی (علم برین)

بود و وی چندی بدانجا شغل قضا میورزید و چون کتابخانه او بساوه بسوخت وی بنیشابور هجرت کرد و باستنساخ کتاب «شفا» ی ابن سینا معاش میگذاشت و از آن کتاب سالی یک نسخه میکرد و بصد دینار میفروخت. از تصنیفات او «بصائر التصیریّه» است در منطق که بنام نصیر الدین ابوالقاسم محمود بن مظفر وزیر سلطان سنجر کرده است.^۱

کتاب «بصائر التصیریّه» باعتنای عیسی افندی معلوف و جرجی بک صفا با نسخه‌های قدیم مقابله شد ولی فقط نصف آن تصحیح گردید و در مطبعه عثمانیه لبنان بسال ۱۸۹۱ م. بطبع رسید، و بار دیگر کتاب مزبور در بولاق بسالهای ۱۳۱۶-۱۷ هجری قمری با تعلیقات شیخ محمد عبده چاپ شد.^۲ مجموعه‌ای در موزه بریتانیا بشماره Add. 16/659 بنام «شرح رساله المرموزه المسمّاة برسالة الطّیر للشیخ الرّئیس» موجود است که شارح آن بنام «الشیخ الفاضل عمر بن سهلان السّاجی» یاد شده^۳ که بی شک مراد ابن سهلان مذکور است. نسخه‌ای از همین «شرح رساله الطّیر» در کتابخانه مجلس شورای ملی بشماره قفسه ۳۱۵ (از کتب تنکابنی [مرحوم میرزا ظاهر]) و شماره ثبت (دفتر) ۲۵۸۰۱ موجود است.

آقای دکتر مهدی بیانی مدیر کتابخانه ملی تهران نسخه‌ای از این کتاب دارند که در سال ۶۷۹ نوشته شده و بنابرین اقدم نسخ مذکور است. بنابر آنچه گفته شد، ابن سهلان حکیم و نویسنده ایست که کتابی بنام «بصائر» در منطق دارد، و خود او بآثار ابن سینا توجه خاص میندول میداشته، از استنساخ «شفا» ی او روزگار میگذرانیده، و رساله الطّیر

۱ - رك : لغت نامه دهخدا : ابن سهلان . ۲ - معجم المطبوعات ج ۱ ستون ۱۲۳ .

۳ - رك : فهرست نسخ فارسی موزه بریتانیا . ریو . ج ۲ ص ۳۳۹ .

تعداد: شانزده

اورا شرح کرده است؛ با این حال بعید نیست که همو رساله فارسی منطق خود را بتقلید کتاب شیخ الرئیس بنام «دانشنامه» نامیده باشد^۱ که بعدها آنرا با «دانشنامه» ابن سینا خلط کرده «دانشنامه علائی» و «رسالة العلائیه» نامیده اند^۲.

علاوه بر رساله منطق مورد گفتگو، کتاب دیگری بنام «دانشنامه جهان» تألیف غیاث الدین علی بن علی^۳ امیران^۴ الحسینی^۵ الاصفهانی مؤلف بسال ۸۷۹ هجری قمری در حکمت طبیعی در دست است که نسخه‌ای از آن در موزه بریتانیا بشماره Add 16/829 ضبط است^۶ و دو نسخه هم در کتابخانه دیوان هند (لندن) بشماره 2173 و 2174 موجود است^۷، و دو نسخه دیگر در کتابخانه آستان قدس رضوی (شماره ۵۵۳ و ۵۶۴ فهرست

۱- آقای دکتر مهدوی در نامه مورخ ۱۴ اکتبر ۱۹۵۲ از پاریس بنگارنده چنین نوشته اند: «مطابق منطق بغلط موسوم به دانشنامه، بابصائر حدس اینجانب را (در انتساب باین سهلان) قویاً تأیید کرده است.»^۲ در عصر ابن سهلان امیر علاءالدوله علی بن ظهیرالدین ابی منصور فرامرزن علاءالدوله ابی جعفر محمد معروف بکا کویه بن دشمنزیار (مقتول بسال ۴۸۸) میزیسته (رک: چهارمقاله طبع لیدن ص ۱۶۹ - ۱۷۰ و ص ۴۱ - ۴۳) جد وی ابو جعفر کا کویه همانست که «دانشنامه علائیه» ابن سینا بدو اتحاف شده و بنا بر این حدس ضعیفی می‌رود که «دانشنامه» مورد بحث هم بهمین علاءالدوله (معاصر ابن سهلان) اتحاف شده باشد که ضمناً یادآور «دانشنامه علائی» شیخ که بنام جد امیر علی نوشته شده، می‌باشد.^۳ در فهرست نسخ دیوان هند ج ۲ ستون ۱۸۶: غیاث الدین علی بن امیران (یا ابن علی میران، یا ابن علی امیران) آمده.^۴ - فهرست ریو ج ۲ ص ۴۳۰.

۵ - H. Ethé, Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of the India Office. vol. II. Oxford 1937, col. 186

مقدمه دانشنامهٔ علائی (علم برین)

کتابخانهٔ رضوی، مجلد چهارم) است. کتاب مزبور در هند نیز بطبع رسیده است. و هم کتابی بنام « دانشنامهٔ شاهی » تألیف محمد امین بن محمد شریف استرآبادی متوفی بسال ۱۰۳۶. علی الاصح (یا ۱۰۲۶) هست. مؤلف این کتاب را بنام « قطب شاه هندی » تألیف کرده بر سبیل « آموزشی از غوامض مسائل حکمیّه و کلامیّه و منطقیّه و اصولیّه و عربیّه ». نسخه‌ای ازین کتاب در کتابخانهٔ آستان قدس رضوی (بشمارهٔ ۵۶۵ قسمت اول فهرست کتابخانه، مجلد چهارم) موجود است.

عبدالرحمن بدوی در کتاب « ارسطو عند العرب » صفحهٔ ۳۵ گوید که در جزو مجموعه‌ای متعلق بابو عبدالله زنجانی رساله‌ای بنام « دانشنامهٔ علائی للمولی محمد امین المحدث الاسترآبادی » دیده است، و بی شک مراد همین « دانشنامهٔ شاهی » است که بیهوده نسبت « علائی » بدان داده اند.

۳ = فسخ دانشنامه

۱ - نسخ خطی دانشنامه

از دانشنامه نسخه‌های خطی بسیار در ایران و کشورهای دیگر موجود است، و اختلافات آنها نیز نسبتاً بسیار است. با وجود این تا کنون نسخه‌ای قدیم که در عصر مؤلف یا نزدیک بعضی وی کتابت شده باشد، در دست نیست و ما در ذیل فهرستی از نسخه‌های دانشنامه - تا آنجا که آگاهی یافته‌ایم - نقل میکنیم.

الف - نسخه‌های کتابخانه‌های ایران

۱- نسخهٔ متعلق باقای عباس اقبال آشتیانی استاد دانشگاه تهران - این نسخه ظاهرأ در قرن هشتم کتابت شده (رجوع بمقدمهٔ بخش طبیعی دانشنامهٔ دانشنامهٔ علائی. علم برین. دیباچه ۴

نسخه‌های خطی

مصحح آقای مشکوة صفحه ۷ شود) ۱ .

۲- نسخه اول کتابخانه مجلس شورای ملی مشتمل بر: منطق و طبیعی و الهی و هندسه و هیأت و حساب و موسیقی. این نسخه بخط نسخ خوب تحریر شده و تاریخ تحریر ندارد و ظاهراً در قرن نهم هجری کتابت شده. کاغذ نباتی، صفحات مجدول، دارای ۲۶۴ ورق، هر صفحه ۱۵ سطر، طول ۱۸، عرض ۱۰ سانتیمتر. هفت سر صفحه با زمینه لاجوردی دارد که اسم هر بخش (از علمها) در وسط آن نوشته شده. يك دایره بزرگ با زمینه طلایی مشتمل بر دو ایر کوچک هشتگانه متضمن فهرست کتاب در پشت صفحه اول نقش شده. شماره ثبت نسخه ۱۵۳ و شماره قفسه $\frac{11}{123}$ و شماره ۷۸ در فهرست کتابخانه مجلس (کتب خطی ص ۲۱-۲۲) ثبت شده.

سبک تحریر این نسخه بشیوه قدماست و کاتب «چ» و «ژ» و «گ» را بصورت «ج» و «ز» و «ك» و «كه» را «کی» نوشته و غالباً فرق بین «د» و «ذ» را مراعات کرده است.

در تصحیح کتاب حاضر ازین نسخه استفاده شده است.

۳- نسخه اول کتابخانه حاج حسین آقا ملک - مشتمل بر: منطق، الهی، طبیعی، هندسه، هیأت، ارثماطیقی و موسیقی.

این نسخه با خط نسخ و مرگب سیاه و عنوانها با خط نسخ با جوهر قرمز نوشته شده است. عنوان صفحه اول جدول مذهب دارد. تاریخ تحریر ندارد و اختلاف آن با نسخه مجلس شورای ملی اندک است. دارای ۲۵۳

۱- متأسفانه ازین نسخه در تصحیح کتاب حاضر - جز در یکی دو مورد مع الواسطه -

بعلتی که بر اولیای انجمن آثار ملی پوشیده نیست، استفاده نشد.

مقدمه دانشنامهٔ علائمی (علم برین)

ورق، آخر کتاب افتاده دارد. هر صفحه ۱۶ سطر، طول ۲۱، عرض ۱۲ سانتیمتر. شمارهٔ این نسخه در کتابخانهٔ ملک ۱۰۲۵ میباشد^۱.

این نسخه نیز در تصحیح کتاب حاضر مورد استفاده بوده است.

۴ - نسخهٔ کتابخانهٔ ملی فرهنگ - شامل: منطق، الهی، طبیعی، ریاضی، هیأت و موسیقی. تاریخ تحریر ندارد ولی ظاهراً در قرن دوازدهم از روی نسخه‌ای که در تاریخ ۲۷ رجب سال ۷۲۸ کتابت شده بود، استنساخ گردیده است. بخط نسخ شکسته تحریرید، عناوین با جوهر قرمز نوشته شده. کاغذ ترمه. جای اشکال (متن کتاب) بیاض است. تعداد صفحات ۳۸۰، هر صفحه ۱۹ سطر، طول ۱۸/۵، عرض ۱۲ سانتیمتر. (شمارهٔ آن تعیین نشده).

نسخهٔ مزبور ازین لحاظ نیز که دارای حواشی و یادداشتهایی بقلم مرحوم میرزا عبدالله ریاضی است شایان توجه است^۲. تاریخ تحریر این حواشی (که تا آخر بخش طبیعیات مطالعه و تصحیح شده) ۱۲۹۵ قمری است. در تصحیح کتاب حاضر این نسخه هم مورد استفاده قرار گرفته است.

۵ - نسخهٔ دوم کتابخانهٔ مجلس شورای ملی که سابقاً متعلق بکتابخانهٔ مرحوم علامه میرزا طاهر طبرسی تنکابنی بوده است، شامل: منطق، الهیات و طبیعیات. با خط نسخ نوشته شده و مغلوپ است، دارای ۲۲۷ صفحه (چند ورق افتاده دارد) هر صفحه ۲۰ سطر، طول ۲۵/۶، عرض ۱۴/۵ سانتیمتر (جلد: طول ۶۴/۶، عرض ۱۳/۵) تاریخ تحریر ندارد. نسخهٔ مزبور بشمارهٔ ۷۴ (نفسهٔ مرحوم تنکابنی) و شمارهٔ (ثبت) دفتر ۲۵۸۵۰ است.

۱ - در اینجا لازم میدانم از آقای سهیلی مدیر کتابخانهٔ ملک بعلت مساعدتهای ایشان

سپاسگزاری کند. ۲ - از افادات آقای دکتر بیانی رئیس کتابخانهٔ ملی.